

ВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПРОТОТИПІЧНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Поняття прототипічної (модельної) мовної особистості вчителя передбачає його теоретичне вивчення в соціолінгвістичному аспекті та практичне дослідження методичного інструментарію його розвитку. Удосконалюючи себе як мовну особистість, учитель має постійно працювати над розвитком власної педагогічної техніки. У статті йдеться про володіння педагогом вербальною комунікацією, зокрема, визначено її основні функції у процесі педагогічного спілкування; названі вимоги до мовлення вчителя та охарактеризовані його основні комунікативні ознаки.

Ключові слова: мовна особистість, прототип, модель, вербальний, комунікативність, мовлення, вимоги, функції.

Історія появи та дослідження поняття «мовна особистість» тісно пов'язана з іменами відомих учених О. Потебні, О. Шахматова, В. Виноградова, Ф.Буслаєва, С. Петрова тощо. У сучасних наукових працях цей термін набуває значного поширення, що зумовлено, насамперед, зміною гуманітарних парадигм, переорієнтацією досліджень із особливостей певної мовної системи на людину – носія мови, її творця і користувача. Аналізу цих проблем, зокрема, присвячені роботи вчених-філологів Ю. Караулова, В. Карасика, В. Красних, М. Ляпон, К.Сєдова, С. Сухих, І. Голубовської, С. Застровської тощо. Ці дослідники розглядають мовну особистість насамперед з позиції лінгвістики, розуміючи її як сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і відтворення нею різних мовних текстів. Але дослідження мовної особистості нині впевнено виходить за суто лінгвістичні межі, активно розглядаючись і в інших наукових галузях: соціології, психології, культурології, філософії, методиці

тощо. Зокрема, широко відомі у вітчизняному освітньому просторі наукові дослідження проблем формування мовної особистості у процесі навчання учнів, студентів, учителів: М. Вашуленка, С. Єрмоленко, В. Кононенко, Л. Мацько, М.Пентилюк, О. Глазової, Н. Дикої, О. Семиног та ін.

Таким чином, вітчизняні та зарубіжні наукові дослідження підтверджують, що мовну особистість можна розглядати з позицій багатьох наук, що вивчають людину та її взаємодію. Зокрема, перспективним, як зазначає І. Голубовська, є «вивчення мовної особистості у соціолінгвістичному аспекті», що, на думку дослідниці, передовсім торкнеться поняття «*модельна мовна особистість*» [2, с. 3]. Цю особистість нині розглядають як певного типового представника (*прототип*) якоїсь соціальної групи (ми вважаємо, у тому числі і професійної). Прототип (модель) мовної особистості кожної соціальної чи професійної групи, у нашому випадку – педагогічної спільноти, вирізняється певними специфічними ознаками як у вербальній (лінгвістичній), так і невербальній (паралінгвістичній) поведінці. Тому однією із характерних ознак мовної комунікації є її професійна приналежність, яку ми пов'язуємо із соціолінгвістичним аспектом вивчення прототипічних (модельних) мовних особистостей певного соціуму, зокрема і професійної спільноти. Така модельна особистість, як «типовий представник певної соціальної групи (у тому числі і професійної – додано нами, С.С.), має специфічні характеристики вербальної та невербальної поведінки, пов'язаної з її ціннісними установками (зокрема і професійними – додано нами, С.С.)» [2, с.3]. Вчений Карасик В.І. вважає, що саме модельна особистість, як певний стереотип мовленнєвої поведінки певної спільноти, завжди суттєво впливає на культуру в цілому і слугує певним символом мовленнєвої культури для представників інших спільнот [3, с. 54]. Нині дослідники проблем виокремлюють найрізноманітніші прототипи (моделі) мовної особистості різних типологічних груп: мовна особистість політика (Т. Соколовська, І. Прохорова), мовна особистість держслужбовця (М.Панова), мовна особистість письменника (Н.Дужик, Т.Должикова) , мовна особистість перекладача (О.Шевченко, М.Іваницька, В.Коптілов), українська мовна особистість (М.Вашуленко, Л. Мацько,

М.Пентилюк тощо), мовна особистість учнів та студентів (О. Глазова, Н.Дика, Т.Сукаленко тощо).

У контексті нашого дослідження нас цікавить *модель мовної особистості вчителя* та способи її формування за допомогою удосконалення вербальних засобів.

Учитель, безперечно, має бути добре розвинутою мовною особистістю, адже він у процесі своєї діяльності не тільки формується та удосконалюється сам, він покликаний допомогти це зробити і іншим. Мова, як відомо, завжди є ефективним засобом та помічником на шляху самопізнання та саморозвитку. Особистість ніколи не зможе належним чином пізнати, зрозуміти, оцінити та реалізувати себе без мови. Учителю, крім цього, необхідно допомогти і дитині на цьому непростому шляху. Тому він має бути високорозвиненою мовною особистістю на різних рівнях, визначених Ю. Карауловим: «вербальному, семантичному, когнітивному, прагматичному» [4, с. 27]. Учитель також має вирізнятися і добре сформованими структурними компонентами мовної особистості, зокрема, світоглядним, ціннісним, культурологічним, адже вони є базовими для формування національного характеру, засвоєння загальнолюдських і національних культурно-духовних цінностей.

Окрім цього, кожен учитель має досконало володіти вербальними (техніка та імпровізація мовлення, основи ораторського мистецтва тощо) та невербальними (пантоміміка, міміка тощо) засобами представлення себе як певної сформованої зразкової моделі (прототипу) мовної особистості вчителя, здатної до ефективної взаємодії з дитиною. Чим більше умінь та навичок буде у цієї особистості педагога, тим вищим буде рівень її професіоналізму, тим ефективніше і повніше вона зможе передати свій глибокий зміст. Саме це наштовхнуло нас на думку, що між процесом удосконалення педагогічної техніки і формуванням модельної (прототипу) мовної особистості вчителя існує тісний зв'язок.

У процесі власного удосконалення вчитель має ретельно працювати над своєю педагогічною технікою, розвиваючи її внутрішню та зовнішню складові.

Важливими є уміння педагога керувати емоційною, вольовою сферами, розвивати всі види уваги та пам'яті, фантазію, уяву, витримку тощо. Не менш потрібними є для вчителя розвинуті паралінгвістичні уміння

(досконале володіння пластикою). Та все ж найважливішою складовою педагогічної майстерності вчителя є його **мовлення** тобто *вербальні засоби зовнішньої педагогічної техніки*. Загальновідомо, що *вербальними* ми називаємо засоби, які втілюються у мовленні, окремих реченнях, словах, знаках. *Вербальна* (від лат. verbalis, від verbum – слово) *комунікація* (від лат. communicatio – повідомлення, зв'язок) – це процес взаємного обміну інформацією за допомогою мови (усної, писемної), в основі якого певна система усталених норм, який здійснюється за власними внутрішніми законами та потребує активізації розумової діяльності.

Досконале володіння мовленням, як один із дієвих показників сформованої мовної особистості, нині є найважливішою професійною складовою сучасної людини. Саме у процесі комунікативного спілкування виявляється активність особистості, яка стає здатною до обміну інформацією, що кодується, передається, розшифровується та запам'ятовується. У процесі вербальної комунікації також відбувається обмін знаннями, духовними цінностями, певними моральними, етичними, естетичними установками, а відтак спілкування дієво впливає на різі сфери особистості: інтелектуальну, когнітивну, емоційну, вольову тощо. У спілкуванні виявляється і загальна культура людини, її духовність, рівень розвитку, виховання та освіченості.

Результативність вербального спілкування значною мірою залежить від особистісних характеристик мовця і від того наскільки мовна особистість володіє навичками ораторського мистецтва. Не менш важливим є і вибір стратегії вербального впливу мовця на аудиторію, яка містить сукупність особистісних характеристик мовця, знання психології конкретної аудиторії, навички відбору, групування та передачі інформації, уміння вибудовувати повідомлення відповідно до існуючих вимог:

- мова має бути доступною, образною, яскравою, експресивною і водночас простою;

- звернення до аудиторії має базуватися на зрозумілих та актуальних людських цінностях;

- бажано уникати надмірного вживання маловідомих слів, термінів, запозичень тощо;

- необхідно бути витриманим, терпимим до різних думок та висловлювань;

- потрібно вміти виглядати компетентним;

- завжди слід дотримуватися меж у самоподачі, надмірно не захоплюючись власною персоною.

На окреме акцентування заслуговує культура мовлення особистості – вимова, манера говорити, дикція, грамотність, відсутність слів-паразитів, уміння емоційно впливати на аудиторію за допомогою певних ключових слів та відповідного емоційного забарвлення мови, адже доволі часто вплив вимовленого слова більше залежить саме від сили переконання, ніж від змісту повідомлення.

Вербальна комунікація завжди розглядається як найбільш універсальний засіб передавання інформації, оскільки за допомогою слів можна передати будь-яке повідомлення, яке було створено в іншій знаковій системі (жестах, сигналах, комп'ютерах тощо). Мовна комунікація має складну структуру (від фонем до тексту та інтертексту) та виявляється у найрізноманітніших стилістичних різновидах (усне та писемне мовлення, розмовна та літературна мова, діалекти та арго тощо).

Мовлення, як засіб педагогічного спілкування є компонентом взаємозв'язку навчання (викладання) та учіння. Воно використовується у процесі навчання та виховання у таких функціях:

- комунікативній (засіб передавання навчальної та іншої інформації);

- номінативній (назви об'єктів);

- розуміння;

- когнітивній;

- розвитку мислення та мовлення.

Вітчизняні вчені І.Зязюн, Л.Крамущенко та І.Кривонос, визначаючи вимоги до комунікативних якостей мовлення вчителя, наголошували, що вони зумовлені такими функціями:

- а) *комунікативна* – встановлення і регуляція взаємовідносин між учителем та учнями, забезпечення гуманістичної спрямованості;
- б) *психологічна* – створення умов для забезпечення психологічної свободи учня, прояву його індивідуальності, зняття соціальних затисків;
- в) *пізнавальна* – забезпечення повноцінного сприйняття навчальної інформації учнями, формування в них особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до знань;
- г) *організаційна* – забезпечення раціональної організації навчально-практичної діяльності школярів [5, с. 14].

Вербальна педагогічна комунікація є ефективним засобом у професійній діяльності вчителя, оскільки за її допомогою можна вирішувати найрізноманітніші завдання: зробити будь-яку складну тему заняття та процес її засвоєння цікавими, творчими, емоційними; досягти взаєморозуміння з учнями, створити ситуацію успіху та відчуття емоційної захищеності тощо.

Кожен педагог має постійно удосконалювати себе як мовну особистість, працювати над виробленням власного вербального стилю, який би базувався на загальноприйнятих нормах культури мовлення. На думку дослідниці Н.Бабич, основними комунікативними ознаками культури мовлення, якими досконало має володіти вчитель, є грамотність, правильність, ясність, виразність, експресія, емоційність, точність, логічність, доречність та чистота[1, с. 116]. Коротко охарактеризуємо деякі з цих ознак.

1. *Грамотність, правильність* мовлення вчителя чи не основна ознака його вербальної культури. Педагог має бути завжди взірцем правильної літературної мови, показувати приклад грамотного вибору найбільш доречних лексичних одиниць, стилістичного варіанту, правильної орфоєпії тощо.
2. *Ясність та виразність* мовлення полягають у чітких формулюваннях, досконалій техніці мовлення (артикуляції, дикції та правильному диханню).

3. Мовлення вчителя має бути *експресивним* тобто насиченим різноманітними стилістичними та фразеологічними зворотами, афоризмами та цитатами. Воно має відрізнятися також позитивним *емоційним забарвленням*, приваблювати яскравістю та образністю.

4. *Точність і логічність* зумовлені ґрунтовним знанням предмета мовлення, умінням правильно та точно висловлювати думки, добирати правильні слова, не порушувати смислових, структурних та інших важливих зв'язків у межах цілого висловлювання (тексту).

5. *Чистота* мовлення та його *доречність* передбачають дотримання певних норм орфоєпії, вживання лексики, інтонації, а також здійснення правильного вибору найбільш доречних у кожному випадку мовних засобів.

Описуючи доцільну комунікативну поведінку учителя, І.Зязюн також зупинявся на певних педагогічних вимогах: «Мовлення педагога має бути логічним, доступним, чітким, переконливим. І річ тут не тільки у тому, щоб забезпечити активне його сприйняття учнями. Педагогічна доцільність мовлення вчителя на певному етапі заняття полягає у тому, щоб не тільки передати школярам знання, а й сформувати у них емоційно-ціннісне ставлення до них, викликати потребу керуватися цими знаннями у своєму житті, зробити їх основою власних переконань. Розв'язати це завдання педагог зможе лише тоді, коли він буде не просто інформувати, транслювати знання, а й впливати на свідомість, почуття дітей, спонукати їх до спів роздумів і співпереживань під час сприйняття навчального матеріалу. Основним засобом діяльності учителя при цьому є мовлення» [5, с. 34].

На жаль, у масовій вчительській практиці доволі часто можна зустріти учителів, які недосконало володіють відповідною технікою спілкування, не працюють над виробленням власного індивідуального вербального стилю. Мовлення таких педагогів буває перенасичене штампами, сухими фразами з підручника, воно не спрямоване на учнів, не звернене ні до їхнього розуму, ні до серця, а лише орієнтує на засвоєння мінімуму інформації. Негативний ефект виникає і тоді, коли мовлення учителя перенасичене наказами, заборонами,

учительськими репліками на кшталт: «помовчіть», «перестаньте», «припиніть», «сидіть тихо,» «закрийте роти», що супроводжуються інтонаціями невдоволення, роздратованості. Заважає учням і звичка декого з учителів перебивати відповідь негативними оціночними судженнями.

Отже, кожному вчителю потрібно постійно ретельно працювати над власним удосконаленням себе як мовної особистості, над формуванням індивідуальної культури мовлення, яке безперечно напряду залежить від рівня володіння мовою, від розвинутих умінь правильного вибору вербальних засобів комунікації.

Використані джерела:

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д.Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232с.
2. Голубовська І.О. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен / І.О. Голубовська. – Режим доступу : http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_1/025_033.pdf.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н.Караулов. – М.: Наука, 1987. – 264с.
5. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; за ред.. І.А.Зязюна. – К.: Вища школа, 1997.